

SPOREN VAN HET VERLEDEN – WEBPUBLICATIE VAN DE BELGISCHE SENAAAT

Themareeks rond “75 jaar einde Tweede Wereldoorlog – De Hoge Assemblee en het trauma van de kampen”

Deel 5. Ten dienste van de Senaat en het vaderland. De lotgevallen van Jean Braem, Fernand Dustin en Luc Somerhausen

“MEER WETEN?”

Ten dienste van de Senaat en het vaderland

De lotgevallen van Jean Braem, Fernand Dustin en Luc Somerhausen

Op dinsdag 31 juli 1945 vangt de namiddagzitting van de Senaat op een wat ongebruikelijke manier aan. Kort na de opening van de vergadering staan de senatoren recht, terwijl de personeelsleden van de assemblee vooraan, aan beide kanten van het spreekgestoelte zijn samengestroomd.¹ Niet alleen de bodes en medewerkers van de parlementaire verslaggeving tekenen present in het halfroond, ook hun collega's van de andere diensten, of ze nu “*fonctionnaire*” – “ambtenaar” of lid van het hogere personeelskader - zijn of niet.

In zijn toespraak verschaft Senaatsvoorzitter Robert Gillon onmiddellijk de nodige opheldering.² Tijdens de voorbije oorlog en zijn nasleep zijn er niet enkel slachtoffers gevallen bij de leden, maar ook bij de diensten van de Hoge Vergadering. Gillon herinnert aan het overlijden van griffier Ernest Maes ten gevolge van een operatie twee maanden geleden. Nu staat hij stil bij een nieuwe onheilstijding. Het betreft **Jean Braem**, een jonge, talentrijke kracht binnen de griffiedienst. Tijdens de voorbije bezetting is hij gearresteerd en gedeporteerd wegens zijn rol in de Belgische inlichtingendiensten. Op 7 april evenwel is Braem omgekomen in één van de laatste evacuatietransporten. Een vergelijkbaar lot is beschoren aan **Fernand Dustin**, kamerbewaarder en oud-strijder van de “Groote Oorlog”. Hij heeft zijn zoon bijgestaan in clandestiene missies, maar is, net als Braem, naar Duitsland weggevoerd en aldaar bezweken onder de wandaden van de vijand. Stemt het verlies van Braem en Dustin Gillon uiteraard tot droefheid, dan laat Gillon daarnaast een zekere trots spreken. Niet enkel de senatoren hebben het hunne bijgedragen tot het verzet, ook de personeelsleden, zo verklaart hij stellig.

Terwijl Gillon die hulde uitspreekt, is een ander gedeporteerd personeelslid nog maar een tiental dagen terug in België.³ Het gaat om **Luc Somerhausen**, redacteur bij het *Beknopt Verslag*. Hij heeft er een meedogenloos, uitpuittend traject opzitten. Zijn plaats aan de verslagtafel kan hij pas twee maanden later weer innemen. Op dinsdag 25 september 1945 begroet Gillon Somerhausen en feliciteert hij hem namens de senatoren voor zijn moed en wilskracht tijdens zijn hachelijke gevangenschap.⁴

¹ *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 31 mei 1945, hulde aan de nagedachtenis van den heer Jean Braem, directeur, en van den heer Fernand Dustin, deurwaarder, in ballingschap gestorven in Duitschland, p. 474.

² *Ibid.*

³ Verklaring van Luc Somerhausen, 23 maart 1947 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Luc Somerhausen).

⁴ *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 23 september 1945, hulde aan den heer Luc Somerhausen, opsteller aan het *Beknopt Verslag*, uit gevangenschap teruggekeerd, p. 678.

Wie waren Jean Braem, Fernand Dustin en Luc Somerhausen? In welke omstandigheden en op welke manier zijn ze in dienst van de Senaat gekomen? En waarom hebben ze hun inzet tijdens de Tweede Wereldoorlog zo zwaar – in twee gevallen zelfs met hun leven - betaald?

In dienst bij de Senaat

Tijdens het interbellum gaan de Senaatsactiviteiten er fors op vooruit.⁵ De assemblee tracht zijn aristocratische verleden van zich af te schudden en zich als de evenwaardige partner van de Kamer van volksvertegenwoordigers op te stellen. Het aantal senatoren loopt op en nieuwe partijen doen hun intrede. Door de groeiende regeldrift van de overheid zijn er meer teksten te behandelen. Er komen meer redevoeringen, meer interpellaties, meer naamstemmingen en meer zittingen.

De Senaatsdiensten gaan gebukt onder een toenemende werklast. Tot meer mankracht komt het echter nog niet meteen. In april 1927 telt de Senaat 77 bedienden tegenover 80 in 1914, terwijl er 153 in plaats van 121 senatoren zijn, het aantal vergaderingen meer dan verdubbeld is en het werk van de permanente diensten verdrievoudigd is.⁶ Het Bureau van de Senaat neemt in eerste instantie zijn toevlucht tot financiële extra's. Het personeel krijgt er af en toe een halve maandwedde bij voor buitengewone prestaties.⁷ Toch dringt stilaan het besef door dat nieuwe aanwervingen onvermijdelijk zijn, althans binnen welbepaalde diensten.

Einde 1928 wordt er een redacteur toegevoegd aan het *Beknopt Verslag*. Wie aan die publicatie meewerkt, hoeft daar geen volle werkweek voor uit te trekken en kan buitenshuis een andere hoofdbezigheid blijven uitoefenen. Voor de rekruteringen kijken de quaestoren, d.w.z. de senatoren die onder meer het personeelsbeheer ter harte nemen, vooral naar het beroepsmilieu van de journalisten en publicisten. In de jaren twintig en dertig dragen de leden van dat milieu bijna allen een duidelijk politiek cachet. Net als de Kamer van volksvertegenwoordigers⁸ moet de Senaat toezien op de politieke evenwichten binnen de ploeg van het *Beknopt Verslag*. De quaestoren stellen vast dat thans de directeur en een eerste redacteur verbonden zijn aan katholieke bladen, de onderdirecteur en een redacteur aan liberale bladen. Slechts één redacteur is werkzaam bij een socialistisch dagblad. Bij gelijke competenties, zo menen zij, moet bijgevolg de voorkeur uitgaan naar een socialistische kandidaat.⁹ Het wordt **Luc Somerhausen**, geboren te Hoeilaart op 26 augustus 1903. Hij is gunstig geklasseerd in de geschiktheidsproef en mag per 1 januari 1929 in dienst treden.¹⁰

Luc Somerhausen stamt uit een liberaal milieu.¹¹ Zijn moederlijke lijn telt bekende progressisten als Lucien Jottrand en Adolphe Demeur.¹² Reeds op jonge leeftijd komt zijn interesse voor de publieke zaak tot uiting alsook zijn hang naar het socialisme. Als

⁵ Emmanuel GERARD, 'De Senaat 1918-1970', in: Véronique LAUREYS, Mark VAN den WIJNGAERT en Jan VELAERS (redactie), *De Belgische Senaat, een geschiedenis. Instelling in verandering*, Tielt, 2016, p. 141-160.

⁶ Notulen van de vergadering van het Bureau, 5 april 1927 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau 1919-1928*, p. 202).

⁷ Notulen van de vergaderingen van het Bureau, 7 augustus 1923, 22 juli 1926 en 19 juli 1927 (*Ibid.*, p. 145, 192 en 206).

⁸ Els WITTE en Jan CEULEERS, 'De parlementaire verslaggeving in en over de Kamer', in: Emmanuel GERARD, Els WITTE, Eliane GUBIN en Jean-Pierre NANDRIN, *Geschiedenis van de Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers 1830-1902*, Brussel, 2003, p. 321-322.

⁹ Notulen van de vergadering van de Quaestuur, 27 november 1928 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau 1919-1928*, p. 224).

¹⁰ Notulen van de vergadering van de Quaestuur, 19 december 1928 (*Ibid.* p. 229).

¹¹ Fabrice MAERTEN, *Inventaires 32 – Archives Luc Somerhausen*, Brussel, 2002, p. 3.

¹² Notitie betreffende de afstamming van Luc Somerhausen, s.d. (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 189, Luc Somerhausen).

zeventienjarige treedt Somerhausen toe tot de Socialistische Jonge Wacht te Sint-Gillis.¹³ In 1926 behaalt hij een licentie politieke wetenschappen aan de ULB.¹⁴ Hij wordt journalist voor een aantal persorganen van de Belgische Werkliedenpartij (BWP) en eveneens militant binnen de Brusselse federatie van die partij.¹⁵ Ook na zijn aanstelling als redacteur bij het *Beknopt Verslag* blijft Somerhausen werkzaam als publicist. In diverse geschriften uit hij zijn passie voor de geschiedenis van het marxisme.¹⁶ Daarnaast bekleedt Somerhausen leidende functies binnen de Brusselse theaterwereld.¹⁷

Begin 1931 verklaren de quaestoren een nieuwe functie van attaché vacant bij de Griffie van de Senaat.¹⁸ De vacature wordt bekendgemaakt in het *Belgisch Staatsblad*. Er komen 44 kandidaturen binnen. Om de selectie te vergemakkelijken, laten de quaestoren enkel de gegadigden die doctor zijn in de rechten, op gesprek komen.¹⁹ Uiteindelijk komt **Jean Braem**, geboren te Antoing op 28 januari 1906, als één van de beste kandidaten uit de bus. Hij wordt tot attaché benoemd per 1 juli 1931.²⁰

Braems adelbrieven zijn veelbelovend. Aan de ULB heeft hij niet alleen een doctoraat in de rechten behaald, maar zich ook – en met succes – bekwaamd in de klassieke filologie en politieke wetenschappen.²¹ Bovendien heeft Braem de eed als advocaat afgelegd en is hij ingeschreven bij de balie te Brussel.²² Op 1 juli 1935 wordt hij bevorderd tot onder-bureauchef en drie jaar later tot bureauchef bij de Griffie.²³

Einde 1933 ontvangen de quaestoren drie kandidaten voor de functie van bode-schoonmaker bij de verwarmingsdienst. Oud-strijder **Fernand Dustin**, geboren te Sint-Joost-ten-Node op 16 december 1894, is één van hen, maar jammer genoeg valt de keuze op een andere kandidaat.²⁴ In een brief vestigt hij de aandacht van de directeur-generaal van de Quaestuur op zijn penibele situatie. Sinds vijftien maanden moet hij het stellen zonder vast werk en de wankelende gezondheid van één van zijn twee kinderen baart hem grote zorgen.²⁵ De quaestoren gaan overstag. Ze beseffen dat Dustin waarschijnlijk één van de laatste oud-strijders is die in 1933 voor een benoeming in aanmerking komt. De meesten van hen zijn reeds de reglementaire leeftijdsgrens

¹³ Fabrice MAERTEN, *Op. cit.*, p. 3.

¹⁴ Curriculum vitae van Luc Somerhausen, s.d. (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 189, Luc Somerhausen).

¹⁵ Fabrice MAERTEN, *Op. cit.*, p. 3.

¹⁶ *Ibid.*; *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 23 september 1945, hulde aan de heer Luc Somerhausen, directeur van het *Beknopt Verslag*, p. 74.

¹⁷ *Ibid.*; curriculum vitae van Luc Somerhausen, s.d. (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 132, Luc Somerhausen).

¹⁸ Notulen van de vergaderingen van de Quaestuur, 10 februari en 4 maart 1931 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1929-1937*, p. 74-75 en 78).

¹⁹ Notulen van de vergadering van de Quaestuur, 17 juli 1931 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1929-1937*, p. 83).

²⁰ Notulen van de vergadering van het Bureau, 30 juni 1931 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1929-1937*, p. 85).

²¹ Curriculum vitae van Jean Braem, s.d. (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 230, Jean Braem).

²² *Ibid.*

²³ Notulen van de vergadering van het Bureau, 26 november 1935 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1929-1937*, p. 253); notulen van de vergadering van het Bureau, 15 juni 1938 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1937-1947*, p. 31)

²⁴ Notulen van de vergadering van de Quaestuur, 21 november 1933 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1929-1937*, p. 164).

²⁵ Brief van Fernand Dustin aan de directeur-generaal van de Quaestuur, 21 november 1933 (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 132, Fernand Dustin).

van veertig jaar gepasseerd;²⁶ in het geval van Dustin ligt die grens niet meer veraf. Aan de andere kant zal de hoofdkamerbewaarder binnenkort met pensioen gaan. Om die redenen besluiten de quaestoren nu reeds over te gaan tot een vervanging aan de basis en Dustin per 1 januari 1934 tot bode te benoemen.²⁷ Vier maanden later wordt hij bode-schoonmaker²⁸, per 1 januari 1939 kamerbewaarder.²⁹

Fernand Dustin heeft bij het Belgische leger gediend van 15 september 1913 tot 7 oktober 1919.³⁰ Bij de terugtocht uit Antwerpen in het najaar van 1914 dient zijn compagnie naar Nederland uit te wijken. Dustin wordt geïnterneerd in Zwolle.³¹ Begin 1915 raakt hij daar weg, waarschijnlijk met de hulp van zijn moeder Henriette Dustin.³² Hij voegt zich weer bij het Belgische leger en wordt naar het front gestuurd.³³ Einde 1916 schopt hij het tot sergeant en in het najaar van 1918 neemt hij deel aan het grote bevrijdingsoffensief. Het levert Dustin twee medailles op - de Overwinningsmedaille en de Herinneringsmedaille - en zes frontstrepen met “*fourragères*” of schouderkwasten met koorden.³⁴ Zijn moeder heeft minder geluk. Als verpleegster zet Henriette Dustin zich in voor de gewonde soldaten. Ze raakt evenwel besmet met koudvuur en laat het leven in september 1918, na twee jaar lijden.³⁵

Met een nieuwe Duitse aanval en bezetting in het vooruitzicht, beraden Kamer en Senaat zich net als andere overheidsinstanties³⁶ over de te nemen schikkingen. Op 15 november 1939 hecht het Bureau van de Senaat zijn goedkeuring aan een *Journal de mobilisation civile*.³⁷ Volgens dat draaiboek moeten de leden van het Bureau en een vertegenwoordiger van elke fractie de regering volgen, desnoods naar het buitenland. Dat is eveneens het geval voor de personeelsleden die nodig zijn voor hun ondersteuning. Voor de andere personeelsleden geldt, althans voor zover ze in het Paleis der Natie geen nuttige taken meer te vervullen hebben, een tijdelijke ontstentenis van betrekking; zij worden op een speciale lijst, die van de “*Volant général*” opgenomen en kunnen ter beschikking van een andere openbare dienst worden gesteld.³⁸

²⁶ Notulen van de vergadering van de Quaestuur, 20 december 1933 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1939-1937*, p. 179).

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Notulen van de vergadering van de Quaestuur, 14 maart 1934 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1929-1937*, p. 187).

²⁹ Notulen van de vergadering van het Bureau, 24 november 1938 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1937-1947*, p. 47).

³⁰ Sollicitatieformulier van Fernand Dustin, 24 februari 1932 (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 132, Fernand Dustin).

³¹ ‘Fernand Dustin’, in: *Livre d’Or de la commune de Watermael-Boitsfort 1914-1918*, Watermaal-Bosvoorde, 1919, p. 48.

³² ‘Henriette Dustin’, in: *Ibid.*, p. 34.

³³ ‘Fernand Dustin’, in: *Ibid.*, p. 48.

³⁴ *Ibid.* Volgens zijn sollicitatieformulier van 24 februari 1932 (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 132, Fernand Dustin) heeft Fernand Dustin zeven frontstrepen behaald.

³⁵ ‘Henriette Dustin’, in: *Livre d’Or de la commune de Watermael-Boitsfort 1914-1918*, Watermaal-Bosvoorde, 1919, p. 34; brief van Fernand Dustin aan Max Hallet, ondervoorzitter van de Kamer van volksvertegenwoordigers, 24 maart 1933 (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 132, Fernand Dustin).

³⁶ Voor het personeel van de uitvoerende macht geldt een burgerlijk mobilisatieboekje of « livret de mobilisation civile ». Zie: Jules GÉRARD-LIBOIS en José GOTOVITCH, *L’an 40. La Belgique occupée*, Brussel, 1971, p. 79-81.

³⁷ Notulen van de vergadering van het Bureau, 15 november 1939 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1937-1947*, p. 92-94).

³⁸ *Journal de mobilisation civile*, 15 november 1939 (Archief Senaat, BSEN_WWII_QUAE, nr. 681/8/1385).

Op maandag 13 mei 1940, drie dagen na de Duitse inval, verlaat Jean Braem samen met Robert Gillon, andere leden en personeelsleden Brussel.³⁹ De “parlementaire trein” waarin ze hebben plaatsgenomen, rijdt eerst richting Ieper en vervolgens, gezien de snelheid van de Duitse opmars, naar Frankrijk.⁴⁰ Na tal van hindernissen en tussenstops bereiken ze op 26 mei Limoges⁴¹, waar enkele dagen later de Belgische parlementsleden zullen vergaderen. Tijdens die tragische weken legt Braem een bijzonder grote activiteit aan de dag.⁴² Om in de uiterst ongewone omstandigheden toch nog enige invloed te laten gelden, kan de Senaat zijn hulp zeker gebruiken.

Na de Franse nederlaag in juni 1940 laat de Belgische regering zoveel mogelijk landgenoten terugkeren naar België.⁴³ Tot hen behoort Jean Braem.⁴⁴ Luc Somerhausen, die eveneens de Senaat naar Limoges is gevolgd, is vanaf augustus 1940 terug in Brussel.⁴⁵ Over Fernand Dustin zijn geen gegevens bekend voor de maanden mei 1940 en volgende. Vermoedelijk is hij steeds in België gebleven.

Dubbellevens binnen Winterhulp

Om de schade van de bezetting voor de bevolking te beperken, bundelen einde oktober 1940 organisaties als het Belgische Rode Kruis en het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn hun krachten in *Winterhulp*. De bezetter is het initiatief genegen, want hij ziet achter de bestaande liefdadigheidsinstellingen vooral de hand van de traditionele politieke en filosofische formaties.⁴⁶ De benaming is enigszins ongelukkig – ze doet onvermijdelijk denken aan het *Winterhilfswerk des Deutschen Volkes* - en doet velen de band leggen met de Nieuwe Orde: “*Secours d’Hiver Secours d’Hitler*”.⁴⁷ Duitsgezinden treden weliswaar toe.⁴⁸ Hoe dan ook engageren heel wat Belgen binnen de organisatie zich op een eerlijke manier.⁴⁹ Voorzitter wordt Paul Heymans, gouverneur van de Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid.⁵⁰ Winterhulp kent een driedelige structuur. Haar plaatselijke en provinciale comités worden overkoepeld door een Centraal Uitvoerend Comité (CUC) dat kantoor houdt aan het Koningsplein te Brussel.⁵¹ Op zoek naar de nodige mankracht, richt het CUC een verzoek aan de Senaat.

³⁹ *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 31 mei 1945, hulde aan de nagedachtenis van den heer Jean Braem, directeur, en van den heer Fernand Dustin, deurwaarder, in ballingschap gestorven in Duitschland, p. 474.

⁴⁰ A. TESTIBUS, *Le Parlement dans la Tempête*, Brussel, s.d., p. 8-18.

⁴¹ *Ibid.*, p. 28.

⁴² *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 31 mei 1945, hulde aan de nagedachtenis van den heer Jean Braem, directeur, en van den heer Fernand Dustin, deurwaarder, in ballingschap gestorven in Duitschland, p. 474.

⁴³ Jules GÉRARD-LIBOIS en José GOTOVITCH, *Op. cit.* p. 243.

⁴⁴ *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 31 mei 1945, hulde aan de nagedachtenis van den heer Jean Braem, directeur, en van den heer Fernand Dustin, deurwaarder, in ballingschap gestorven in Duitschland, p. 474.

⁴⁵ Fabrice MAERTEN, *Op. cit.*, p. 4.

⁴⁶ Jules GÉRARD-LIBOIS en José GOTOVITCH, *Op. cit.* p. 339.

⁴⁷ *Ibid.* ; Thomas VERDOODT, *Secours d’Hiver. Secours d’Hitler? Een analyse van de hulporganisatie Winterhulp en de receptie door de Belgische bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog*, masterproef tot het behalen van de graad van Master in de Geschiedenis, Universiteit Gent, 2014, p. 3-4 en 32. Voor een beredeneerde stand van zaken in de historiografie, zie: Christopher DE KEYSER, “*Hebt u reeds uw plicht gedaan?*” *Een onderzoek naar de activiteiten van de hulporganisatie “Winterhulp” in enkele Belgische steden en gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog*, proef ingediend met het oog op het behalen van de graad van Master in de Geschiedenis, Brussel, VUB, 2018-2019, p. 12-18.

⁴⁸ Thomas VERDOODT, *Op. cit.*, p. 33.

⁴⁹ Jules GÉRARD-LIBOIS en José GOTOVITCH, *Op. cit.* p. 339.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 340.

⁵¹ Thomas VERDOODT, *Op. cit.*, p. 20-22.

Op 6 november 1940 stemmen de bureauleden van de Senaat die in België zijn gebleven, met het verzoek van Winterhulp in.⁵² Twee dagen later delen ze aan het personeel mee dat elke ambtenaar en bediende zijn medewerking mag verlenen.⁵³ De betrokkenen blijven evenwel personeelslid van de Senaat. Het Organiek Personeelsreglement is nog steeds op hen van toepassing en het is ook de Senaat die hun wedde blijft uitbetalen.⁵⁴ In dezelfde periode worden collega's ter beschikking gesteld van andere instanties zoals het Rode Kruis, het Commissariaat-Generaal voor de Wederopbouw of het ministerie van Volksgezondheid. In het Paleis der Natie blijft enkel een beperkte administratieve kern werkzaam.⁵⁵

Het CUC van Winterhulp omvat zowel een voorzitterschap als een centrale administratie. Het personeel van Kamer en Senaat is in beide instanties zeer goed vertegenwoordigd, met meer dan vijftig personen.⁵⁶ Jean Braem is één van de secretarissen die voorzitter Paul Heymans bijstaat. Hij ontfermt zich over diens ingaande en uitgaande correspondentie, neemt vragen in ontvangst en verwijst ze door naar de bevoegde dienst.⁵⁷ Luc Somerhausen is ingedeeld bij de centrale administratie en draagt zorg voor de betrekkingen met het departement propaganda.⁵⁸ Fernand Dustin zet zijn werkzaamheden als kamerbewaarder verder. Hij kan zowel worden ingeschakeld in het voorzitterschap als in de centrale administratie.⁵⁹

In hun nieuwe werkkring ontmoeten ze niet enkel collega's van Kamer en Senaat, maar ook andere overheidsdienaren: officieren, beroepsmilitairen en medewerkers van de radio-omroep, die eveneens zijn uitgeleend.⁶⁰ Allen zijn door toedoen van de bezetter van hun normale werk beroofd. Dat verklaart waarom de werksfeer veeleer anti-Duits is.⁶¹ Van meet af aan is het voorzitterschap van Winterhulp een dekmantel voor anti-Duitse activiteiten, zo getuigt de personeelsvertegenwoordiger van de Senaat bij Winterhulp in 1944.⁶² Volgens hem hebben de gedetacheerden van Kamer en Senaat er honderden documenten gekopieerd voor het verzet.⁶³

Wie "iets wil doen" tegen de bezetter, zoekt sympathisanten en spreekt betrouwbare vrienden of collega's aan. Op die manier komen verzetskernen tot stand die in vele gevallen ook verstrengeld raken met de wereld van de inlichtingen.⁶⁴ De geallieerde legerleiding en de Belgische regering in ballingschap zijn immers uit op zoveel mogelijk informatie uit de bezette

⁵² Notulen van de vergadering van het Bureau, 6 november 1940 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1937-1947*, p. 121). Op 31 mei 1945 bevestigt het Bureau de genoemde beslissing (*Ibid.*, p. 188-189).

⁵³ Bericht aan het personeel, 8 november 1940 (Archief Senaat, BSEN_WWII_QUAE, nr. 681/3/1340).

⁵⁴ Notulen van de vergadering van het Bureau, 6 november 1940 (Archief Senaat, *Procès-verbaux du Bureau et de la Questure 1937-1947*, p. 121). Einde 1940 maakt de bezetter evenwel een einde aan de budgettaire autonomie van de Kamers. De personeelsleden van de Senaat worden vanaf dan uitbetaald ten laste van de ministeriële departementen (brief van Militärverwaltungschef Eggert Reeder aan Alexandre Delmer, voorzitter van het comité van de secretarissen-generaal, 27 november 1940 - Archief Senaat, BSEN_WWII_QUAE, nr. 681/3/1385).

⁵⁵ Archief Senaat, BSEN_WWII_QUAE, nr. 681/3/1340.

⁵⁶ *Secours d'Hiver – Présidence et Administration centrale*, s.d. (Archief Senaat, BSEN_WWII_QUAE, nr. 681/3/1340).

⁵⁷ *Ibid.*, p. 1.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 2.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Nic BAL, *Mijn wankle wereld. Vier jaar in het socialistisch verzet*, Leuven, 1984, p. 130.

⁶¹ *Ibid.*, p. 130 en 187.

⁶² Brief van Frantz Alofs aan Fernand Tyckaert, directeur-generaal van de Quaestuur, 16 december 1944 (Archief Senaat, BSEN_WWII_QUAE, nr. 681/3/1340).

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ Emmanuel DEBRUYNE, *La guerre secrète des espions belges 1940-1944*, Brussel, 2008, p. 7, 19 en 65; Paul LOUYET, *Het Verzet*, deel 4 in de reeks *België in de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen-Amsterdam, 1984, p. 17; Fernand STRUBBE, *Geheime oorlog 40/45. De inlichtings-en actiediensten in België*, Tiel, 1992, p. 20.

gebieden. Vanuit Londen brengt de Belgische Staatsveiligheid een coördinatie op gang tussen de Britse diensten – met name de *Secret Intelligence Service, de Military Intelligence 9, de Special Operations Executive en de Political War Executive* - enerzijds en de verzetsgroepen en inlichtingennetten in België anderzijds.⁶⁵ Vanaf 1941 komen permanente radioverbindingen tot stand en worden parachutisten met speciale opdrachten gedropt.⁶⁶ Zo zal België tegen de landing in Normandië een glazen huis worden voor de geallieerden.⁶⁷

Het Koningsplein waar Jean Braem, Fernand Dustin en Luc Somerhausen beroepsmatig vertoeven, ligt zeer dicht bij de juridische, administratieve en financiële machtscentra van het land.⁶⁸ Die omgeving leent zich bij uitstek voor het aanknopen en onderhouden van informele contacten. Bekende inlichtingennetten als “Zéro” en “Luc” zien er het licht. Ook in professioneel opzicht staan de drie collega’s dicht bij de macht. Door de Senaat bij Winterhulp gedetacheerd, behoren ze als het ware tot “*le second cercle du pouvoir*” of tot de tweede machtskring. Ze lopen minder in het oog dan de echte prominenten en kunnen zich een wat vrijere opstelling veroorloven.⁶⁹

Braem, Dustin en Somerhausen beantwoorden goed aan het gemiddelde profiel van de Belgische inlichtingenagent of helper tijdens Tweede Wereldoorlog. Ze zijn Brusselaar, Franstalig, mannelijk, tussen twintig en vijftig jaar oud en verbonden aan een openbare dienst; bovendien zijn Braem en Somerhausen in het bezit van een universitair diploma.⁷⁰ Daarnaast zijn er voor ieder van specifieke factoren in het geding. In de leiding van de netwerken bekleedt een groep van Brusselse juristen een centrale rol.⁷¹ Het herstel van de Belgische rechtsstaat leeft ook sterk aan de ULB.⁷² Braem heeft voeling met beide milieus; hij verzorgt clandestiene lessen aan de ULB, met name noties recht aan apothekersstudenten.⁷³ Dustin draagt zijn engagement en pijnlijke ervaringen – het verlies van zijn moeder – tijdens “de Grote Oorlog” met zich mee. Oud-strijders zoals hij hebben hun vaderlandsliefde niet laten ophouden op 11 november 1918 en geven die mee aan hun kinderen.⁷⁴ Bij Somerhausen ligt het antifascisme gezien zijn ideologische achtergrond nogal voor de hand. Dat sluit overigens patriotisme niet uit,⁷⁵ zoals blijkt uit zijn medewerking aan de veeleer Belgicistische verzetskrant *La Voix des Belges*.⁷⁶

⁶⁵ Paul LOUYET, *Op. cit.*, p. 26

⁶⁶ *Ibid.*, p. 35 en 37; Fernand STRUBBE, *Op. cit.*, p. 27-29..

⁶⁷ *Ibid.*, p. 33; Emmanuel DEBRUYNE, *Op. cit.*, p. 7.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 275.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 265.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 257-265; Fabrice MAERTEN, ‘Het verzet. Antifascisme en patriotisme’, in: Mark VAN den WIJNGAERT, Bruno DE WEVER, Fabrice MAERTEN, Dirk LUYTEN, Patrick NEFORS, Luc VANDEWEYER en Marnix BEYEN, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2015, p. 214-215; Etienne VERHOEYEN, ‘Het socio-professioneel profiel van de stichters en leiders van de Belgische inlichtings- en actiediensten (1940-1944)’. In: *België, een maatschappij in crisis en oorlog, 1940 – Belgique, une société en crise, un pays en guerre, 1940, Actes du colloque tenu à Bruxelles du 22 au 26 octobre 1990 – Acta van het colloquium gehouden te Brussel van 22 tot 26 oktober 1990*, Brussel, 1993, p. 425-433.

⁷¹ Emmanuel DEBRUYNE, *Op. cit.*, p. 266.

⁷² Marc COOLS, ‘Universitair verzet, inlichtingen en actie’, in: Baron Roger COEKELBERGS, Marc COOLS, Robin LIBERT, Veerle PASHLEY, Jaak RAES, David STANS en Renaat VANDECASTEELE (redactie), *Gedenkboek Inlichtings- en Actie Agenten. Livre-Mémorial Agents de Renseignement et d’Action. Gedenkbuch Nachrichten und Aktions Agenten. Memorial Volume Intelligence and Action Agents*, Antwerpen-Apeldoorn, 2015, p. 96-97.

⁷³ “Jean Braem aussi est mort”, in: *Front. Hebdomadaire belge de la résistance*, nr. 48, 19 augustus 1945.

⁷⁴ Emmanuel DEBRUYNE, *Op. cit.*, p. 15, 35, 318, 337-338.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 320 en 364-365.

⁷⁶ Fabrice MAERTEN, *Inventaires 32 – Archives Luc Somerhausen*, Brussel, 2002, p. 4; [<https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/voix-des-belges-la.html>], geraadpleegd op 16 juli 2021.

Jean Braem is begaan met de parachutisten die boodschappen en opdrachten meebrengen uit Londen.⁷⁷ Hij ontplooit zijn activiteiten binnen het netwerk *Samoyède*. Dat netwerk heeft tot doel gewestelijke radiozenders tot stand te brengen om bij de bevrijding de bevolking voor te lichten.⁷⁸ Aan Braem worden voornamelijk missies als informatie, propaganda en het voorbereiden van de bevrijding toevertrouwd.⁷⁹ Zo krijgt hij onder meer tot taak een comité op te richten voor het verdelen van geallieerde propaganda.⁸⁰ Dergelijke activiteiten tracht Braem tot een goed einde te brengen in nauwe samenwerking met “Philotus”, een agent die door Londen wordt gearachuteerd in 1943 en die Braem bij zich thuis laat onderduiken.⁸¹ Samen brengen ze een hele organisatie op gang. Aangezien “Philotus” wordt gearresteerd, zal Londen evenwel geen kennis krijgen van de resultaten. Ook in 1943 ontvangt Braem *Samoyède II*.⁸² Dat is het pseudoniem van Frans Mertens, de extraverte en praatlustige leider van het netwerk.⁸³ Hij krijgt van Braem het verzoek om aan Londen een opgave met geschikte landingsterreinen voor parachutisten alsook een rapport over te brengen.⁸⁴

Adolphe, de zoon van **Fernand Dustin**, is sinds mei 1941 als vrijwilliger werkzaam bij de Belgische strijdkrachten in Groot-Brittannië.⁸⁵ Hij wordt opgeleid tot marineofficier en in september 1942 naar België gestuurd. In het raam van het netwerk *Banter* verzekert hij de radioverbindingen met Londen.⁸⁶ Ondertussen is Adolphe weer bij zijn ouders te Sint-Gillis ingetrokken. Kennelijk knijpt zijn vader niet alleen een oogje dicht, maar biedt hij af en toe ondersteuning bij Adolphes inlichtingenwerk.⁸⁷

Einde oktober - begin november 1942 treedt **Luc Somerhausen** toe tot het netwerk *Wim*.⁸⁸ Zijn rekrutering gebeurt door de leiders van het netwerk, Gaston Vandermeerssche, een student aan de Rijksuniversiteit Gent, en John Cohen, een Nederlander van Joodse herkomst die in het Brusselse woont.⁸⁹ Wim is tot stand gekomen op initiatief van de Nederlandse koningin

⁷⁷ *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 31 mei 1945, hulde aan de nagedachtenis van den heer Jean Braem, directeur, en van den heer Fernand Dustin, deurwaarder, in ballingschap gestorven in Duitschland, p. 474.

⁷⁸ Fernand STRUBBE, *Op. cit.*, p. 374.

⁷⁹ ‘Jean Braem aussi est mort’, in : *Front. Hebdomadaire belge de la résistance*, nr. 48, 19 augustus 1945.

⁸⁰ Nota betreffende de “mission Wéry”, 16 augustus 1943 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 239-516, Jean Braem); *Rapport sur la mission « Philotus » d’après Madame Braem*, 25 november 1944 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 239-516, Jean Braem). We danken de heer Robin Libert, adviseur-generaal bij de Veiligheid van de Staat, voor zijn toelating de dossiers betreffende Jean Braem, Adolphe Dustin en Luc Somerhausen, gedeponneerd bij het CegeSoma, in te zien.

⁸¹ Voorstel tot ereteken ten gunste van de heer Jean Braem, 31 oktober 1945 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 239-516, Jean Braem).

⁸² *Rapport sur la mission « Philotus » d’après Madame Braem*, 25 november 1944, p. 1 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 239-516, Jean Braem).

⁸³ Fernand STRUBBE, *Op. cit.*, p. 380.

⁸⁴ *Rapport sur la mission « Philotus » d’après Madame Braem*, 25 november 1944, p. 1 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 239-516, Jean Braem).

⁸⁵ Onderzoeksrapport betreffende Adolphe Dustin (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 771-19345, Adolphe Dustin).

⁸⁶ *Mission Brinco – Radio Banter*, 24 september 1942 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 771-19345, Adolphe Dustin).

⁸⁷ *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 31 mei 1945, hulde aan de nagedachtenis van den heer Jean Braem, directeur, en van den heer Fernand Dustin, deurwaarder, in ballingschap gestorven in Duitschland, p. 474; verklaring van Amand Donvil, hulpcommissaris van politie te Sint-Gillis, 6 november 1945 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Fernand Dustin).

⁸⁸ Inlichtingenformulier betreffende Luc Somerhausen, s.d. (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 1565, Luc Somerhausen); verslag van C.L.P. Daenens, commissaris bij de Veiligheid van de Staat, 8 mei 1948 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 1565, Luc Somerhausen).

⁸⁹ *Ibid.*; voor Vandermeerssche en Cohen, zie: Fernand STRUBBE, *Op. cit.*, p. 342-348.

Wilhelmina en laat inlichtingen uit het bezette Nederland via Belgische koerierslijnen naar Groot-Brittannië doorsluizen.⁹⁰ Ten behoeve van Wim zoekt Somerhausen onderdak voor Belgische en Nederlandse parachutisten; zij ontvangen van hem ook hun valse papieren.⁹¹ Bovendien speurt hij naar geschikte locaties voor radio-uitzendingen en bewaart hij documenten van het netwerk bij zich thuis.⁹²

De drie Senaatspersoneelsleden zijn bijgevolg met afzonderlijke netten in verband te brengen. Is het denkbaar dat zij – bijvoorbeeld bij Winterhulp, hun gemeenschappelijke plaats van tewerkstelling - onderling informatie hebben uitgewisseld en samen clandestiene acties op touw hebben gezet? Normalerweise is dat niet de bedoeling. Fundamenteel met het oog op de veiligheid zijn immers de geheimhoudingsplicht en het principe van de afschutting of compartimentering.⁹³ Tussen de verschillende niveaus en afdelingen van de organisaties zijn er waterdichte beschotten en dammen. Agenten maken slechts van één kleine cel deel uit en hebben enkel contacten met hun eigen oversten en ondergeschikten. Slechts één iemand kan met andere cellen in verbinding treden. Op die manier hoeft de arrestatie van één agent niet de ontmanteling van het hele net tot gevolg te hebben. Hoe minder iemand weet, hoe minder schade hij kan aanrichten bij verraad of aanhouding.⁹⁴ Informatie-uitwisseling met andere netten is *a fortiori* uitgesloten. Die veiligheidsprincipes worden evenwel niet systematisch binnen alle netwerken in acht genomen. Agenten zijn vaak in meerdere netwerken werkzaam.⁹⁵ Dat laatste is kennelijk het geval voor Somerhausen. Zodra Braem zijn opdracht van “Philotus” ontvangt, schakelt hij Raymond Herreman in, een andere medewerker van het Beknopt Verslag en eveneens bij Winterhulp gedetacheerd⁹⁶, om Somerhausen, op dat ogenblik reeds gearresteerd, te vervangen.⁹⁷

Aan de ene kant vervullen ze een normale rol binnen de samenleving, aan de andere kant werpen ze hun leven in de weegschaal. Over dat laatste laat het Duitse strafrecht, dat in België sinds mei 1940 van toepassing is, geen enkel misverstand bestaan. De bezetter stelt het doorspelen van inlichtingen aan de vijand gelijk met spionage; daarop staat de doodstraf.⁹⁸ Vanaf januari 1942 past hij bovendien in België het *Nacht und Nebel* – decreet toe, met name voor spionagezaken. Wie bij dergelijke zaken is betrokken, begaat een ernstige misdaad tegen het *Reich* en kan worden gedeporteerd zonder sporen achter te laten in het land van oorsprong.⁹⁹ Maar ook vooraleer het zover komt, spaart de bezetter de gevangengenomen agenten niet. Die hebben meestal van hun netwerk de opdracht gekregen om gedurende de eerste vierentwintig of achtenveertig uren een volledig stilzwijgen te bewaren; op die manier kan het netwerk tijdig de andere cellen in veiligheid brengen. Nochtans gaan de Duitse geheime diensten en de *Gestapo* alle perken te buiten bij de ondervragingen.¹⁰⁰ Tijdens de eerste uren stellen ze zich

⁹⁰ *Ibid.* p. 340-342.

⁹¹ Inlichtingenformulier betreffende Luc Somerhausen, s.d. (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 1565, Luc Somerhausen).

⁹² *Ibid.*

⁹³ Emmanuel DEBRUYNE, *Op. cit.*, p. 53; Paul LOUYET, *Op. cit.*, p. 41; Fernand STRUBBE, *Op. cit.*, p. 22.

⁹⁴ Emmanuel DEBRUYNE, *Op. cit.*, p. 56.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 60.

⁹⁶ *Secours d’Hiver – Présidence et Administration centrale*, s.d. (Archief Senaat, BSEN_WWII_QUAE, nr. 681/3/1340).

⁹⁷ *Rapport sur la mission « Philotus » d’après Madame Braem*, 25 november 1944 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 239-516, Jean Braem).

⁹⁸ *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 31 mei 1945, hulde aan de nagedachtenis van den heer Jean Braem, directeur, en van den heer Fernand Dustin, deurwaarder, in ballingschap gestorven in Duitschland, p. 474; Emmanuel DEBRUYNE, *Op. cit.*, p. 98-99.

⁹⁹ *Ibid.*, p. 100-103.

¹⁰⁰ Paul LOUYET, *Op. cit.*, p. 41.

uiterst brutaal op, met als doel de arrestanten psychologisch te kraken; ook foltering en worden niet geschuwd.¹⁰¹ Vele agenten worden op secreteer gesteld om hun mentale weerbaarheid te breken.¹⁰² Om spionnen op het spoor te komen, zet de *Abwehr* of Duitse contraspionage bij de burgerbevolking *Vertrauensleute*, vertrouwensmensen in.¹⁰³ Ze laat netten infiltreren, onder meer door gevangengenomen agenten die “bekeerd” zijn, d.w.z. een aanbod tot collaboratie hebben aanvaard.

Braem en zijn collega's voeren een dagelijks gevecht niet alleen met de Duitse bezetter, maar ook en vooral met de angst. De angst om te worden opgepakt en gefolterd. De angst om door te slaan bij de ondervragingen en namen van anderen te verklappen. De angst om voor het executiepeloton te belanden of te bezwijken in een concentratiekamp.¹⁰⁴ Wie kunnen ze in hun dubbelleven vertrouwen en wie niet? In hun werkomgeving aan het Koningsplein is een zekere Marie Tollenaere werkzaam. Zij is bij Winterhulp gedetacheerd door de *Banque du Congo Belge*. De blonde Gentse loopt tegen de veertig en is nogal vriendelijk in de omgang. Tezelfdertijd is ze de maîtresse van een Duitse officier. Van de Gestapo krijgt ze geld in ruil voor inlichtingen.¹⁰⁵

Arrestaties

Op 20 mei 1943, om 9.00 uur doet de *Geheime Feldpolizei* een inval bij Winterhulp aan het Koningsplein. Kamerbewaarder **Fernand Dustin** wordt opgepakt en meegenomen.¹⁰⁶ Hulp aan een inlichtingenagent en verboden wapenbezit zijn de motieven voor zijn arrestatie.¹⁰⁷ Wegens de toenemende razzia's in het Brusselse heeft zijn zoon een pakje met een revolver en foto's verborgen. Dat pakje hebben Duitse agenten in de ouderlijke woning aangetroffen.¹⁰⁸ Dustin wordt opgesloten in de gevangenis van Sint-Gillis waar zijn echtgenote hem medio september 1943 voor de laatste keer bezoekt.¹⁰⁹ Als hij vertrekt, zal zijn afwezigheid maar enkele dagen duren, zo probeert hij haar gerust te stellen.¹¹⁰

Acht dagen later is het de beurt aan **Luc Somerhausen**. In Bergen-op-zoom is een Nederlandse contraspion aan de weet gekomen welke pseudoniemen Vandermeerssche en Cohen gebruiken.¹¹¹ De dagen van het netwerk Wim zijn geteld. Somerhausen verneemt dat één van zijn eigen medewerkers is opgepakt en wil Cohen op de hoogte brengen. Daarom begeeft hij zich op 28

¹⁰¹ Emmanuel DEBRUYNE, *Op. cit.*, p. 87.

¹⁰² *Ibid.*, p. 86.

¹⁰³ *Ibid.*, p. 82.

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 358-360.

¹⁰⁵ *Rapport sur Madame Tollenaere*; s.d. (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 771-19345, Adolphe Dustin). « *De source sûre, Mme Tollenaere est au service de la Gestapo* » (telegram van Bayard, 24 oktober 1943, CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 771-19345, Adolphe Dustin).

¹⁰⁶ Berichten van het Centraal Uitvoerend Comité van Winterhulp aan de Quaestuur van de Senaat, 20 mei en 2 juni 1943 (Archief Senaat, BSEN_WWII_QUAE, nr. 681/3/1340); *Demande de recherches – Aanvraag tot nasporing*, 27 november 1944 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Fernand Dustin).

¹⁰⁷ *Fiche de renseignements*, 26 augustus 1945 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Fernand Dustin).

¹⁰⁸ *Rapport d'enquête*, 2 juni 1945 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 771-19345, Adolphe Dustin).

¹⁰⁹ *Demande de recherches – Aanvraag tot nasporing*, 27 november 1944 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Fernand Dustin).

¹¹⁰ Brief van Adolphe Dustin aan kapitein Nicodème, 12 oktober 1945 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 771-19345, Adolphe Dustin).

¹¹¹ Fernand STRUBBE, *Op. cit.*, p. 351.

mei 1943 naar diens woning te Watermaal-Bosvoorde. Daar aangekomen, wordt Somerhausen zelf aangehouden.¹¹² Ook hij wordt in de gevangenis van Sint-Gillis opgesloten.¹¹³

In januari 1944 worden verscheidene leden van Samoyède gearresteerd.¹¹⁴ Einde februari 1944 is dat ook het geval met Frans Mertens of Samoyède II, met wie **Jean Braem** sinds 1943 contacten onderhoudt.¹¹⁵ Het netwerk blijkt te zijn geïnfiltreerd¹¹⁶, wat maakt dat Londen maar weinig steun meer geeft.¹¹⁷ Na de arrestatie van Mertens ontvangt Braem in zijn kantoor aan het Koningsplein verschillende personen die beweren namens Samoyède II te spreken.¹¹⁸ Eén van hen is een agent-provocateur die Braem aldaar arresteert op 30 maart 1944.¹¹⁹ Braem ondergaat in eerste instantie hetzelfde lot als zijn collega's, namelijk opsluiting in de gevangenis van Sint-Gillis.¹²⁰

Deportaties

Fernand Dustin is de eerste die naar Duitsland wordt gedeporteerd.

Op 17 september 1943 wordt hij samen met andere gevangenen uit Sint-Gillis op een trein gezet.¹²¹ Hun bestemming is het *Strafgefangenenlager* van Esterwegen, ook *kamp VII Esterwegen* genoemd, in Niedersachsen, waar ze zeven dagen later aankomen.¹²² Ze moeten uitstappen in het station van Papenburg. Daar wachten SS'ers gewapend met mitraillettes Dustin en zijn lotgenoten op in vrachtwagens.¹²³ Die vertrekken pas om zeven uur 's avonds. Te midden van moerassen en veen ziet Dustin de ijzeren toegangspoort van het kamp opdoemen dat met prikkeldraad is afgesloten. Wie de prikkeldraad raakt, wordt onmiddellijk geëlektrocuteerd. Om elf uur 's avonds moeten de nieuwelingen zich uitkleden en worden ze onder de douche geduwd. Over de verdere werkzaamheden en lotgevallen van Dustin in Esterwegen zijn geen gegevens bekend.

Op 21 maart 1944 worden hij en andere gevangenen overgebracht naar een nieuwe bestemming, namelijk het *Zuchthaus* van Bayreuth.¹²⁴ De treinreis duurt twee dagen en twee nachten. Het is zeer koud en ze passeren gebombardeerde, verwoeste steden als Kassel en Soest. Te Bayreuth

¹¹² Verslag van C.L.P. Daenens, commissaris bij de Veiligheid van de Staat, .8 mei 1948 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 1565, Luc Somerhausen).

¹¹³ *Demande de recherches – Aanvraag tot nasporing*, 22 november 1944 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Luc Somerhausen).

¹¹⁴ Fernand STRUBBE, *Op. cit.*, p. 382; Etienne VERHOEYEN, 'Samoyède', in: Herman VAN DE VIJVER, Etienne VERHOEYEN, Philippe VAN MEERBEECK en Rudi VAN DOORSLAER, *Lexicon De tijd der vergelding & Het verzet*, Brussel, 1988, p. 85.

¹¹⁵ Fernand STRUBBE, *Op. cit.*, p. 381.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 382.

¹¹⁷ Etienne VERHOEYEN, *Art. cit.*, p. 85.

¹¹⁸ *Rapport sur la mission « Philotus » d'après Madame Braem*, 25 november 1944, p. 2 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 239-516, Jean Braem).

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ *Demande de recherches*, 13 juni 1944 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Jean Braem).

¹²¹ Notitie betreffende Fernand Dustin, s.d. (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Fernand Dustin).

¹²² Inlichtingenformulier betreffende Fernand Dustin, s.d. (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Fernand Dustin).

¹²³ Julien VAN den DRIESSCHE, *Mon nom est devenu un numéro*, Maldegem, 2016, p. 23. De auteur heeft zijn deportatie overleefd en is in 1945 naar België teruggekeerd. Zijn traject in Duitsland is sterk vergelijkbaar met dat van Dustin. Tenzij anders vermeld, zijn de verdere bijzonderheden omtrent Dustins deportatie aan het voornoemde boek van Van den Driessche ontleend.

¹²⁴ *Formulaire de renseignements*, 29 april 1947 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Fernand Dustin); *Sicherungs- und Haftanstalt Gross Strehlitz*, 1.2.2.1 / 11824273/ ITS Digital Archive, Arolsen Archives; *Strafgefängnis St. Georgen Bayreuth*, 1.2.2.1 / 11733128/ ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

aangekomen, wachten opnieuw SS'ers in vrachtwagens hen op. Het regime is er kennelijk streng, maar niet onmenselijk. Ook over het verblijf van Dustin te Bayreuth zijn geen andere details bekend.

Op 10 maart 1945 moeten Dustin en zijn lotgenoten nogmaals de vrachtwagens in, naar een bestemming die voor hem de laatste wordt. Zwaar bewapende SS'ers houden hen scherp in de gaten tijdens een rit van ongeveer 70 km. Op de plaats van aankomst horen ze de SS'ers schreeuwen -“*Los, los, schnell, Schweinhunde, los!*” - en honden blaffen. Dustin is aangekomen in het kamp van Flossenbürg.¹²⁵ Dat kamp is gelegen nabij de grens met Tsjechië, tussen twee bergkammen en geldt als een “dal des doods”.¹²⁶ Er heerst een enorme terreur, voornamelijk door toedoen van gevangenen van gemeenrecht die er de scepter zwaaien.¹²⁷ Aankomende gevangenen zoals Dustin moeten zich ontdoen van kleding en bezittingen en worden met grote brutaliteit onder de douches gejaagd.¹²⁸ Daar staan ze met hun enkels in het water en krijgen ze afwisselend koude en warme waterstralen over zich heen. Na een medisch onderzoek worden ze geschoren en ingesmeerd met creoline. Ze krijgen hun gevangenisplunje, een rode driehoek en hun inschrijvingsnummer. Op die manier wordt Dustin nummer 86.469.¹²⁹

Blijkbaar moet Dustin te Flossenbürg dwangarbeid verrichten.¹³⁰ In de steengroeve vinden velen de dood. Sinds begin 1945 is bovendien het voedsel te Flossenbürg tot een minimum beperkt.¹³¹ In alle barakken sterven er gevangenen ten gevolge van slagen.¹³² Enkel wie nuttig is, wordt geacht in leven te blijven. Ook longaanhoudingen luiden voor tal van gevangenen de dood in.¹³³ Het crematorium werkt dag en nacht en de sfeer is huiveringwekkend. In die omstandigheden laat Dustin het leven op 13 april 1945¹³⁴, een dag waarop de geallieerde bevrijders het kamp van Flossenbürg naderen.

Luc Somerhausen verlaat België enkele weken later dan Dustin. Op 2 oktober 1943 belandt hij in de gevangenis van Essen, maar zijn verblijf daar zal slechts van korte duur zijn. Op 8 oktober 1943 wordt ook hij naar het kamp VII Esterwegen gestuurd.¹³⁵ Of hij daar contacten heeft met zijn collega Dustin, is niet bekend. Somerhausen stuurt er wel een brief naar andere Belgische medegevangenen die net als hij vrijmetselaar zijn. Het is ingevolge die brief dat ze

¹²⁵ 1.2.2.1 / 11732913/ ITS Digital Archive, Arolsen Archives; mededeling op basis van de databank van het KZ Gedenkstätte Flossenbürg, 26 april 2021. Met dank aan mevrouw Sonia Vermeire; *Alphabetical list of Flossenbürg inmates*, US National Archives, p. 367.

¹²⁶ Guy van den BERGHE, *Flossenbürg: een vergeten concentratiekamp*, Brussel, 1999, p. 11.

¹²⁷ *Ibid.*, p. 12.

¹²⁸ *Ibid.*, p. 54.

¹²⁹ *Veränderungsmeldung KZ Flossenbürg*, 1.1.8.1 / 10809942/ ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

¹³⁰ Onderzoeksformulier betreffende Fernand Dustin, 3 december 1947 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Fernand Dustin).

¹³¹ Guy van den BERGHE, *Op. cit.*, p. 99.

¹³² *Ibid.*, p. 106.

¹³³ *Ibid.*, p. 109.

¹³⁴ *Veränderungsmeldung KZ Flossenbürg*, 1.1.8.1 / 10809942, ITS Digital Archive, Arolsen Archives; *Flossenbürg Concentration Camp, List of inmates & documents. Volume II (A-J), Documents Center Third US Army*, 1.1.8.1 / 10797409 / ITS Digital Archive, Arolsen Archives; *Alphabetical list of Flossenbürg inmates*, US National Archives, p. 367.

¹³⁵ Verklaring van Luc Somerhausen, 23 maart 1947 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Luc Somerhausen); *Gefängnis u. Untersuchungshaftanstalt Essen*, 2.2.1 / 11359541 / ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

samen in Esterwegen de loge *Liberté Chérie* oprichten.¹³⁶ Tijdens hun samenkomsten houden katholieke priesters de wacht; het omgekeerde gebeurt ook als de priesters de mis opdragen.¹³⁷

Begin februari 1944 wordt Somerhausen in andere Duitse detentieplaatsen ondergebracht, met name in Hamm, Duisburg en Kleef.¹³⁸ Daarop volgt een internering, tussen februari en juli 1944, in het Nederlandse Haren en, tussen juli en september 1944, in het kamp van Vught, gelegen in de omgeving van 's Hertogenbosch.¹³⁹ De opmars van de geallieerden maakt het evenwel nodig Vught te ontruimen. Somerhausen wordt met één van de laatste transporten vervoerd naar het concentratiekamp van Sachsenhausen, dat zich op 35 km ten noorden van Berlijn bevindt.¹⁴⁰ Hij wordt er voor dwangarbeid ingezet bij de wapenfabrieken *Heinkel-Werke Oranienburg*.¹⁴¹

Op 18 april 1945 krijgt Anton Kaindl, de kampcommandant van Sachsenhausen, het bevel de gevangenen op rivieraken te laden, ze door het Spreekkanaal naar de Oostzee te brengen en de aken in open zee tot zinken te brengen.¹⁴² Het is evenwel onhaalbaar snel het nodige aantal aken te pakken te krijgen. Bovendien rukt het Rode Leger op. In die omstandigheden laat Kaindl de gevangenen te voet op mars zetten richting Wittstock en Lübeck, om ze daar op schepen te laden en te laten verdrinken.¹⁴³ 33.000 gevangenen van Sachsenhausen vatten aldus hun doodsars aan op 20 en 21 april 1945, verdeeld in groepen van 400.¹⁴⁴ Wie niet kan volgen, wordt onmiddellijk neergekogeld.

Luc Somerhausen verlaat aldus Sachsenhausen op 21 april 1945¹⁴⁵, één dag voordat een voorhoede van het Rode Leger het kamp bevrijdt.¹⁴⁶ Na een martelgang van dertien dagen is hij met zijn groep aangekomen in de bossen rondom Crivitz, Mecklenburg-Vorpommern.¹⁴⁷ Tijdens de nacht van 3 op 4 mei kiezen de SS'ers die de groep moeten bewaken, het hazenpad. Samen met andere Belgen slaagt Somerhausen erin tot Schwerin, de hoofdstad van Mecklenburg-Vorpommern te raken. Aldaar wordt hij op 8 mei in een ziekenhuis opgenomen. Op 20 mei vervoeren Amerikaanse legerwagens hem naar Rheine waar een missie van het Belgische Rode Kruis is gevestigd. Die missie is in het bezit van een opsporingsverzoek omtrent Somerhausen. Samen met tien andere landgenoten kan hij naar België terugkeren. Op 21 mei 1945, om 11.00 uur bereikt Somerhausen het Sint-Pieterziekenhuis te Brussel waar hij zich laat afhalen door een familielid.

Jean Braem zit in het eerste grote treinkonvooi dat de bezetter in 1944 vanuit België naar het concentratiekamp van Buchenwald inlegt. Door de vele arrestaties zijn Breendonk, maar ook

¹³⁶ [https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Libert%C3%A9_ch%C3%A9rie&stable=0], geraadpleegd op 2 augustus 2021.

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ *Transportbuch des Polizeigefängnisses Hamm*, .2.2.1 / 11679642 / ITS Digital Archive, Arolsen Archives; verklaring van Luc Somerhausen, 23 maart 1947 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Luc Somerhausen).

¹³⁹ *Ibid.*; *Häftlingspersonalkarte KZ Herzogenbusch*, 1.1.12.2 / 409142 / ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

¹⁴⁰ Verklaring van Luc Somerhausen, 23 maart 1947 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Luc Somerhausen).

¹⁴¹ *Arbeitslager Heinkel*, 1.1.38.1 / 4076642/ ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

¹⁴² Ludo VAN ECK en Sis VAN EECKHOUT, *Het boek der kampen*, Antwerpen, 2015, p. 185.

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ *Ibid.*, p. 176.

¹⁴⁵ Verklaring van Luc Somerhausen, 24 november 1947 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Luc Somerhausen).

¹⁴⁶ Ludo VAN ECK en Sis VAN EECKHOUT, *Op. cit.*, p. 176.

¹⁴⁷ Verklaring van Luc Somerhausen, 24 november 1947 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Luc Somerhausen).

andere detentieplaatsen overvol geraakt.¹⁴⁸ Bovendien zal de aanval van de geallieerden in het westen niet meer lang op zich laten wachten. Daarom is het zaak zoveel mogelijk politieke gevangenen naar Duitsland over te brengen. In de nacht van 5 op 6 mei moet Braem, samen met andere gevangenen uit Sint-Gillis, in het station van Schaarbeek de trein op. De trein komt uit de richting van Antwerpen en heeft reeds heel wat lotgenoten uit Breendonk en de Antwerpse stadsgevangenis aan boord.¹⁴⁹ In totaal vervoert het konvooi 967 politieke gevangenen, per groepen van 60 personen samengepakt in beestenwagens. Zoals elke passagier heeft Braem recht op een stukje brood en een stukje worst, voor een tocht die nochtans zo'n drie dagen in beslag zal nemen. Ook zijn er in elke wagon maar twee emmers water ter beschikking. Het konvooi passeert in Aarlen, Luxemburg, Koblenz, Fulda, Gotha, Erfurt en Weimar en bereikt Buchenwald midden in de nacht van 8 mei 1944.¹⁵⁰ Zodra de deuren zijn opengegooid, worden Braem en de andere gevangenen naar buiten geduwd of gesleurd. Wie niet snel genoeg opschiet, krijgt een pak slaag of moet zich verweren tegen losgelaten honden. Na het inwijdingsritueel wordt Braem ingeschreven als nummer 49.267.¹⁵¹

Net als de meeste Belgische gevangenen die in 1944 in Buchenwald aankomen, blijft Braem daar enkel voor een quarantaine van een paar weken. Op 20 mei 1944 beschouwt de *Lagerartz* van Buchenwald hem als *arbeits- und transportfähig*, geschikt om te werken en te worden vervoerd.¹⁵² Acht dagen later wordt Braem op transport gezet met als bestemming het kamp van Dora, gelegen nabij het stadje Nordhausen.¹⁵³ Over Dora en zijn buitencommando's doen in Buchenwald vreselijke verhalen de ronde: "*Dora, dat is de hel van Buchenwald!*"¹⁵⁴ Het transport waarmee Braem op 23 mei 1944 vertrekt, wordt op een verbloemde manier als *Transportbereitschaft C* betiteld. De kampeiding wil de naam van de bestemming niet noemen, want sommige gevangenen hebben reeds zelfmoord gepleegd uit vrees daar terecht te komen.¹⁵⁵ Voor de Duitse oorlogseconomie zijn Dora en de buitencommando's van essentieel belang. In het grootste geheim moeten politieke gevangenen helpen bij het graven van ondergrondse tunnels en bij de productie van vergeldingswapens zoals V1 en V2.¹⁵⁶ De levenscondities in de tunnels zijn inderdaad verschrikkelijk, de geëiste arbeidsinspanningen uitputtend.¹⁵⁷ De commando's die van Dora afhangen, zijn onder meer Harzungen en Ellrich. Ellrich geniet de ergste reputatie van allemaal, met name die van een uitroeiingskamp. *SS-hardliners* en gevangenen van gemeen recht zwaaien er de plak.¹⁵⁸

Volgens de beschikbare gegevens heeft Braem na zijn transport uit Buchenwald de grootste tijd in Ellrich doorgebracht. Gezien zijn professionele, "intellectuele" achtergrond kan hij niet als geschoold arbeider worden ingezet. Vermoedelijk moet hij er, zoals de meeste landgenoten aldaar, zwaar lichamelijk werk verrichten en worden honger en schaarste zijn deel.¹⁵⁹

¹⁴⁸ Peter SCHOLLIERS, 'L'évacuation massive des prisons SS en Belgique. Les convois des 8 et 23 mai 1944 à destination du camp de concentration de Buchenwald', in : *Cahiers d'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale*, 1980, 6, p. 116.

¹⁴⁹ *Ibid.*, p. 117.

¹⁵⁰ *Ibid.*

¹⁵¹ *Neuzugänge vom 8. Mai 1944*, 1.1.5.1 / 5292723 / ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

¹⁵² *Belgier-Zugänge vom 8. Mai 1944*, 1.1.5.1 / 5362513 / ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

¹⁵³ *Transportliste KZ Buchenwald*, 1.1.5.1 / 5317166 / ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

¹⁵⁴ Brigitte D'HAINAUT en Christine SOMERHAUSEN, *Dora 1943-1945*, Berchem, 1992, p. 20.

¹⁵⁵ *Ibid.*, p. 20-21.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 20.

¹⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁸ *Ibid.*, p. 37; Nikolaus WACHSMANN, *KL, Een geschiedenis van de Duitse concentratiekampen*, Amsterdam-Antwerpen, 2015, p. 657-660.

¹⁵⁹ Brigitte D'HAINAUT en Christine SOMERHAUSEN, *Op. cit.*, p. 16; Nikolaus WACHSMANN, *Op. cit.*, p. 661.

Vanaf januari 1945 wordt de situatie in Ellrich uiterst penibel. Er heerst een chronisch gebrek aan kleding, de barakken zijn onverwarmd en er is geen broodrantsoen meer. De gevangenen vriezen dood of worden bijna gek van de honger.¹⁶⁰ Vanwege de talloze doden moet er een brandstapel worden opgericht.¹⁶¹ Bovendien komt het hele systeem van de concentratiekampen in rep en roer te staan gezien de opmars van de geallieerde troepen. Vele kampen moeten inderhaast worden ontruimd en bij de evacuaties laten velen, reeds meerdere maanden ziek en/of uitgeput, het leven.¹⁶² Op 4 april 1945 verlaten 1.700 gevangenen Ellrich met een treintransport richting Sachsenhausen.¹⁶³ Als de trein halthoudt in het Noord-Duitse Salzwedel, wordt er op ongeveer 2 km van het station, onder een spoorwegbrug een gemeenschappelijke graafput gegraven voor 248 gevangenen.¹⁶⁴ Voor 350 à 400 andere overledenen gebeurt er hetzelfde nabij Segeletz.¹⁶⁵ Jean Braem is één van de passagiers wier stoffelijk overschot op die manier in een massagraf terechtkomt.¹⁶⁶ Zijn overlijden wordt gesitueerd in de nacht van 6 op 7 april 1945.¹⁶⁷

Epiloog

Het stoffelijk overschot van Fernand Dustin wordt verbrand in het crematorium van Flossenbürg.¹⁶⁸ Op 23 april 1945, tien dagen na zijn overlijden, bevrijden Amerikaanse troepen het kamp.¹⁶⁹

In de Senaat wordt Jean Braem postuum bevorderd, per 1 juli 1944 tot onderdirecteur en per 1 januari 1945 tot directeur.¹⁷⁰ Pogingen om zijn stoffelijk overschot terug te vinden, lopen op niets uit. Salzwedel en omgeving maken deel uit van de Sovjet-bezettingszone, de autoriteiten weigeren opgravingen en staan enkel steekproeven toe. Uit die steekproeven blijkt overigens dat identificaties onbegonnen werk zijn.¹⁷¹

Naar aanleiding van hun activiteiten voor de Belgische Staatsveiligheid worden Jean Braem en Luc Somerhausen erkend als inlichtings- en actieagent, de eerste in de graad van luitenant, de

¹⁶⁰ *Ibid.*, p. 658.

¹⁶¹ Brigitte D'HAINAUT en Christine SOMERHAUSEN, *Op. cit.*, p. 39.

¹⁶² Nikolaus WACHSMANN, *Op. cit.*, p. 779.

¹⁶³ Brigitte D'HAINAUT en Christine SOMERHAUSEN, *Op. cit.*, p. 135.

¹⁶⁴ *Ibid.*

¹⁶⁵ *Ibid.*

¹⁶⁶ *Note à Monsieur De Maen, chef de la mission belge de recherches à Oberkassel bei Bonn*, 20 februari 1953 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Jean Braem).

¹⁶⁷ Uittreksel uit de overlijdensakte van Jean Braem, 22 december 1945 (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 230, Jean Braem).

¹⁶⁸ Mededeling op basis van de databank van het KZ Gedenkstätte Flossenbürg, 26 april 2021. Met dank aan mevrouw Sonia Vermeire.

¹⁶⁹ Julien VAN den DRIESSCHE, *Op. cit.*, p. 91.

¹⁷⁰ Dienststaat van Jean Braem, 31 januari 1945 (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 230, Jean Braem).

¹⁷¹ *Note au service de la Documentation – rapport 197/53 – Zone Soviet – recherches individuelles*, 21 november 1953 (Dienst Archief Oorlogsslachtoffers, dossier Jean Braem).

tweede in de graad van adjudant.¹⁷² Adolphe Dustin, de zoon van Fernand, wordt tevens erkend in de graad van adjudant.¹⁷³

Luc Somerhausen hervat zijn loopbaan in de Senaat en wordt retroactief, per 1 januari 1945 bevorderd tot redacteur eerste klasse bij het Beknopt Verslag.¹⁷⁴ Een jaar later brengt hij het tot onderdirecteur van dezelfde dienst, per 1 januari 1952 tot directeur. Op 25 januari 1972 neemt hij voor de laatste keer plaats aan de verslagtafel in het halfrond, alvorens met pensioen te gaan.¹⁷⁵ Sinds zijn terugkeer uit Duitsland heeft Somerhausen zich onverdroten ingezet voor de politieke gevangenen, weerstanders en oud-strijders.¹⁷⁶ Begin jaren zestig vertegenwoordigt hij de Unie van de Inlichtingen- en Actiediensten in het *Comité de Contact des Associations patriotiques*. Aan het einde van de jaren zestig wordt hij stichtend lid van het Navorsings-en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, thans CegeSoma.¹⁷⁷ Hij maakt deel uit van het wetenschappelijk comité van die instelling en wordt er ook de ondervoorzitter van, een functie die hij bekleedt tot aan zijn overlijden te Elsene op 5 april 1982.¹⁷⁸ Maar ook daarna blijft zijn naam een referentie, onder meer binnen de geschiedschrijving omtrent Karl Marx.¹⁷⁹

Ingevolge de Zesde Staats hervorming stelt de Senaat sinds 2014 opnieuw – zij het in beduidend mindere mate dan tijdens de oorlogsjaren – personeelsleden ter beschikking van andere instellingen zoals het Rekenhof.

¹⁷² Baron Roger COEKELBERGS, Marc COOLS, Robin LIBERT, Veerle PASHLEY, Jaak RAES, David STANS en Renaat VANDECASTEELE (redactie), *Op. cit.*, p. 349 en 734; .Samoyède – feuillet matricule, s.d. (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 239-516, Jean Braem); feuillet matricule, s.d. (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 1565, Luc Somerhausen).

¹⁷³ Baron Roger COEKELBERGS, Marc COOLS, Robin LIBERT, Veerle PASHLEY, Jaak RAES, David STANS en Renaat VANDECASTEELE (redactie), *Op. cit.*, p. 481; *Extrait d'arrêté de nomination*, 18 september 1947 (CegeSoma, persoonsdossiers van de Staatsveiligheid, reeks A1333, doos 771-19345, Adolphe Dustin).

¹⁷⁴ Dienststaat van Luc Somerhausen, s.d. (Archief Senaat, dossiers van de gewezen personeelsleden, nr. 132, Luc Somerhausen).

¹⁷⁵ *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 25 januari 1972, hulde aan de heer Luc Somerhausen, p. 74.

¹⁷⁶ Fabrice MAERTEN, *Op. cit.*, p. 5.

¹⁷⁷ *Ibid.*, p. 6.

¹⁷⁸ *Ibid.*

¹⁷⁹ In zijn studie *Karl Marx: Greatness and Illusion*, in 2016 verschenen te Londen bij Allan Lane, Londen verwijst de Britse historicus Gareth STEDMAN JONES op p. 715 naar *L'humanisme agissant de Karl Marx*, dat Somerhausen in 1946 heeft laten uitgeven bij Richard-Masse te Parijs.